

Doina BUTIURCA

FONDUL LATIN ȘI INOVAȚIA ÎN VOCABULARUL PANROMANIC

Limbile romanice sunt formele actuale ale limbii latine, dezvoltate în alotropi morfo-sintactici și lexicali, diferiți de la un idiom la altul. Sunt „tendințe” identice care au drept consecințe modificări lingvistice identice: înlocuirea formelor sintactice cu cele analitice în flexiunea nominală a limbilor neolatine; dezvoltarea sistemului prepozițiilor datorită funcției analoge desinențelor latinești pe care o preiau în *sermo vulgaris* etc. Neutralizarea opoziției singular-plural în limbajul oral, ca urmare a căderii consoanelor finale, a extins uneori rolul articolului (fr. *maison* și *maisons* se pronunță identic, opoziția sg.-pl. revenind articolului: *la maison-les maisons*).

Aceste tendințe ilustrează, într-un fel, celebra teorie a undelor, formulată în a doua jumătate a sec. al XIX-lea de către Johannes Schmit (Wellentheorie): formele analitice s-au născut în latina populară ca o manifestare individuală și s-au extins treptat, prin imitație, pe întreg teritoriul Imperiului Roman, găsind un teren propice în toate limbile romanice.

Prin dinamica limbii înseși este necesar ca aceste tendințe să fie corelate cu diferențele lexicale și morfo-sintactice impuse de factorii

extralingvistici determinanți, dar nu și definatorii (geografici, socio-culturali și religioși). Dacă există limbi care își datorează identitatea religiei (E. Coșeriu le numește „limbi liturgice”) prin faptul că aparțineau comunităților religioase (sanscrita era limba literară a clasei sacerdotale din India; gotica devine limbă liturgică prin traducerea **Bibliei** de către episcopul got Ulfilas; paleoslava sau slava ecleziastică a fost folosită de Kiril și Metodiu în evanghelizarea slavilor, limba coptă este limba în care s-a propovăduit religia creștină...), la fel de adevărat este că supraviețuirea acestor religii până în perioada civilizației moderne se datorează – fie și numai în parte – limbilor (vezi Creștinismul). Vocabularul unei limbi este „punctul de vedere” (Humboldt) din care fiecare popor deschide lumea lucrurilor, iar această lume este – într-o anumită măsură – sfera prin care se definește specificul unei limbi: domeniul vieții materiale, al celei spirituale și religioase.

E. Coșeriu pornea de la axioma că o „stare de limbă” este reconstituirea altei „stări de limbă”, anterioare, și nu un moment atins de efemeritate. Modificările produse la nivelul fondului lexical, morfo-sintactic al latinei clasice pot fi considerate modificări numai în comparație cu fondul indo-european, înțeles ca „stare anterioară” de limbă, ale latinei populare, în raport cu latina clasică, tot așa cum schimbările produse în limbile romanice sunt schimbări doar dacă le raportăm la specificul latinei populare. Suma acestor etape diacronice o constituie „starea de limbă” actuală pe care o considerăm treapta necesară în-

tre istoricul limbii și vorbitorul preocupat de formarea competențelor, fie că avem în vedere limbile romanice occidentale, fie că ne referim la limba română, dezvoltată în mediul lingvistic balcanic.

În ceea ce privește structura lexicului latinei populare ce stă la baza limbilor romanice, fără îndoială că fondul principal lexical a fost unul comun cu cel al latinei clasice, atât din punctul de vedere al formei, cât și din acela al conținutului. Dar în definirea specificului latinei populare și a raporturilor acesteia cu limbile romanice, în general, importante sunt inovațiile. Iar o inovație se definește ca fapt inedit de limbă doar prin raportarea la norma din structura tricotomică a organizării limbajului, propusă de E. Coșeriu: sistem – normă – vorbire¹. Dacă în latina clasică *norma generală* – situată între sistem și vorbirea de o anumită tradiție socio-culturală – limita libertățile vorbitorului în aplicarea sistemului, în latina populară, această *cenzură* este abandonată. Libertatea de expresie, „norma individuală” (E. Coșeriu) deschide drum inovațiilor înțelegând ca variante individuale, inițial ca „tendințe generale”, mai apoi „manifestate în diferite grade” (A. Meillet) în limbile romanice. Nu de puține ori aceste tendințe au fost corelate de istoricii limbii cu diferențele lexicale, morfo-sintactice impuse de factorii geografici, socio-culturali și religioși (lingvistul italian Bartoli, elvețienii K. Jaberg și J. Jud). Există zone geografice laterale, care au menținut elementul arhaic latin și „centre de iradiație lingvistică” novatoare, cum ar fi Italia și Galia. Teritoriul carpato-danubian, izolat în mediul

balcanic, nelatin a rămas, în viziunea lui Bartoli, străin de inovațiile ce se produceau în Occident. De aceeași părere sunt Al. Rosseti și, mai recent, Al. Niculescu.

O serie de cuvinte neatestatate în latina clasică au devenit deosebit de productive în limba română, ca fenomene arhaice latine, fiind *absente în celelalte limbi romanice*. Dintre acestea, 44 sunt *substantive* moștenite din latină: lat. *canticum* > cântec; lat. *hospitium* > ospitalitate; *imperator* > împărat; *judicium* > județ; *lingula* > lingură; *miles* > soldat; *ovis* > oaie; *placenta* > plăcintă; *caecia* > ceață; *margella* > mărgean; *pharmacum* > farmec; *vestimentum* > veșmânt. *Adjectivele și adverbele* ilustrează același fenomen de supraviețuire a elementului latin numai într-o arie geografică izolată: *agilis* > ager; *felix* > ferice; *languidus* > lănced; *putridus* > putred. A fost atestat și un număr de 46 de verbe cu etimon latin, păstrate cu precădere în limba română: *perambulare* > plimba; *procedere* > purcede; *attempire* > ațipi; *averruncare* > arunca; *assudare* > asuda; *circitare* > cerceta; *despicare* > despica; *excubulare* > scula; *extemperare* > astâmpăra; *intemplare* > întâmpla; *lignare* > legăna; *libertare* > ierta; *trepidare* > trepida etc. Și alte exemple ar putea reține atenția: dacă lat. *balteus* este absent din limba franceză, unde este înlocuit cu un derivat, latinitatea dunăreană l-a conservat. Forma latină *canis* s-a conservat în daco-română, pe când în spaniolă termenul a rămas necunoscut.

Postulatul lui Bartoli referitor la conservatorismul ariilor lingvistice laterale a fost verificat și în Penin-

sula Iberică². Iată o listă de termeni comuni limbilor spaniolă și română, oferită de lingvistul italian: equa > rom. iapă, sp. yequa; passer > rom. pasăre, sp. pajero; formosus > rom. frumos, sp. hermoso; angustus > rom. îngust, sp. angosto; furare > rom. fura, sp. hurtar, latrare > rom. lătra, sp. ladrar etc. Reduse ca număr, aceste excepții pe care le-am numi necesare i-au permis lui Iorgu Iordan să avanseze ipoteza caracterului unitar al latinei populare³. Unii termeni inexistenți în celelalte arii lingvistice, dar prezenți în limba română s-au extins și în limba albaneză, având însă fonetism mult mai vechi decât româna și dalmata: conventum > rom. cuvânt, alb. Kuvën; imperator > rom. Împărat, alb. > Mbret. Faptul dovedește contactul timpuriu dintre strămoșii albanezilor și poporul roman, în general, cultura și limba latină, în special (aproximativ sec. al III-lea î.e.n.).

Modificările produse în structura vocabularului latin, din perspectiva ariilor de influență, au comportat și un al doilea aspect, determinat doar aparent de factorul extralingvistic, *istorie* (retragerea aureliană aduce cu sine izolarea spațiului carpato-danubian și sărăcirea vocabularului).

Există o categorie de cuvinte latinești *absente din limba română*, dar prezente în limbile romanice ale Occidentului. Din cele 214 unități numite de I. Ficher „panromanice”, 129 sunt substantive, 26 adjective, 3 adverbe, 13 numerale, 38 verbe și 3 particule deictice.

În dinamica lexicului latinei populare, numeroase sunt cazurile când dintre două forme sinonimice a supraviețuit doar una, fie în

funcție de criteriul economiei, fie în virtutea expresivității. De pildă, din clasa verbelor au dispărut formele cu reduplicare, de tipul *cecini*, ca și verbele neregulate, câștigând teren formele regulate. Fenomenul rămâne general-valabil și la nivelul vocabularului și se manifestă în toate limbile romanice:

erro, înlocuit cu un derivat al adjectivului lat. *erraticus*;

pes, înlocuit cu un derivat diminutival, lat. *pediculus*;

radix, cu lat. *radicina*;

uolo, cu *exuolo*;

Există și situații când termenul latin este substituit cu sinonimul său din substrat:

lat. *gaudium*, înlocuit cu *bucurie*, element de substrat;

lat. *lappa*, înlocuit cu *brusture*, element de substrat.

O bună parte dintre aceste cuvinte aparțin limbajului profesional (termeni din marină, militari, termeni comerciali, nume de plante și noțiuni înrudite): *baca*, *racemus*, *molinus*, *rete*, *situla*, *pietas* etc., dar mai cu seamă, stilului colocvial: *centum*, *iacto*, *laboro*, *nidus*, *planus*, *ruqa*, *semper*, *timor* etc.

Pe lângă considerentele de ordinul sinonimiei lexicale este imperios necesar să corelăm disparițiile de cuvinte din limba română (și nu numai!) și altor tendințe *novatoare*, devenite constante în mediul lingvistic romanic: expansiunea numeroaselor formații de derivate și compuse populare, precum și a structurilor perifrastice, care au înlocuit o bună parte dintre formele primitive, perimate din punct de vedere semantic, lipsite de expresivitatea formei neologice.

Există și cuvinte latine care au dispărut din toate limbile române în perioada latinei târzii. Multe dintre acestea au fost înlocuite cu elemente provenind din superstrat sau cu derivate. Iată un exemplu oferit de Tagliavini⁴: lat. *habenae* (hățuri) s-a menținut în toate limbile celtice, în timp ce în limbile române a fost înlocuit cu un derivat al lui *retinere*, pus de lingvist pe seama omofoniei dintre *habena* și *avena*. Situându-se în descendența studiilor realizate de Gillieron, lingvistul aduce și un alt argument care a determinat reconstituirea lexicului latinei vulgare și anume tendința eliminării cuvintelor al căror corp fonetic era prea redus, de tipul lat. os. Această tendință nu este singulară și nici de dată latină târzie, am adăuga noi. Este condescendentă începuturilor istoriei limbii latine, dovadă că fenomenele lingvistice nu funcționează după legile hazardului. Nucleul lexicului latin l-au constituit cuvintele provenite din indo-europeana comună împreună cu derivatele acestora. Radicalele indo-europene erau nume, în marea lor majoritate, structuri monosilabice. Din acest motiv a existat de la începuturile istoriei limbii latine tendința generală de a elimina substantivele cu corp fonetic redus (*dix*, *frux*, *ops*, *prex* etc.).

Schimbările semantice produse în cuvintele latinești moștenite de limbile române cunosc, în unele situații, specializări specifice prin restrângerea sensului. În latina clasică *cognatus* avea sensul de „rudă de sânge”, pe linie colaterală, nu directă. Latina populară restrânge sensul originar și face referire numai la *soțul surorii*, atât în limba

română, cât și în celelalte limbi romanice: rom. *cumnat*, it. *cognato*, sard. *konnadu*, prov. *cunhat*, cat. *cunyat*, sp. *cunado*, port. *cunhado*, dalm. *komnut*. Și clasa adjectivelor a cunoscut restrângeri de sens sau resemantizări specifice. Adj. *orbis* avea sensul „lipsit de ..., orfan”. Ovidius utilizează sintagma „*orbis lumine*”, iar Pliniu cel Bătrân vorbește despre „*orbitas luminis*” pentru pierderea unui ochi. Latina populară a preluat această formă lexicală cu sensul de *orb*, din care se vor dezvolta toate corespondențele romanice: rom. *orb*, it. *orbo*, fr. *orb*, prov. *orp* etc.

Multe cuvinte au cunoscut lărgiri de sens în trecerea la fondul panroman. Verbul „*habeo*” a primit în latina târzie și sensul general de „a exista”, utilizare pe care o regăsim în unele limbi romanice: fr. *il y a*, sp. *hay*.

O bună parte din termeni apar cu sens schimbat, încă din latina populară. Ov. Densusianu a întocmit următoarea listă: *afflare* avea în latina clasică sensul de „a sufla”, „a inspira”, pe când vocabularul panroman l-a conservat cu semnificația de „a afla”: rom. *a afla*, sp. *hallar*, port. *afiar*, ret. *afflar*.

Apprehendere avea accepțiunea de „a lua” în lat. clasică, iar în latina târzie înseamnă „a aprinde”: rom. *a aprinde*, fr. *esprendre*. Scriitorii clasici conferă lat. *caballus* sensul de „cal de muncă”, iar latina târzie – accepțiunea de „cal de rasă”, care se conservă în toate limbile romanice: rom. *cal*, fr. *cheval*, it. *cavallo*, sp. *caballo*, port. *cavallo*.

Sensul lui „*collocare*” era în lat. cl. „a așeza”, „a pune”, dar limbile romanice l-au conservat din

sermo vulgaris cu semnificația de „a culca”: dr. *culca*, it. *coricare*, fr. *couche*, sp. *colgar*.

Dacă *focus* purta inițial semnificația de „cămin, vatră”, în latina vulgară a primit sensul de „foc”, substituind forma arhaică *ignis*, dispărută din toate limbile romane (s-a menținut doar în latinismele savante de tipul, *ignifug*): dr. *foc*, it. *fuoco*, fr. *feu*, sp. *fuego*, port. *fogo*.

Despre evoluția semantică și religioasă a lat. *paganus*, Tagliavini scria următoarele: „*paganus* avea, în epoca clasică, când era folosit ca substantiv, două sensuri net deosebite, primul de «țaran», adică locuitor al unui *pagas*, și al doilea, propriu limbajului militar, de civil (opus «soldatului» care era «castrensis»). În limbajul primilor creștini, *paganus* primise sensul de „non-creștin” și era deci echivalent cu *gentilis* (s-a văzut deja că prin *gentes*, *gentiles*, *natoines* latina creștină reda forma grecească, care la rândul ei reproducea ebraicul *goām*). După unii autori, schimbarea de sens s-ar datora faptului că așa-numitele *pagi* rămăseseră multă vreme refractare creștinării, răspândită mai ales în centrele urbane. Dar un remarcabil istoric al creștinismului, A. Harnack, a demonstrat că trebuie pornit de la sensul de „civil” din limbajul militar, reluând de altfel o ipoteză din **Cinquecento** a juristului Andrea Alicati: orice creștin se simțea și se considera „miles Christi” și deci cine nu era „miles Christi”, era un „civil”, adică un *paganus*. Sensul inițial al lui *paganus* nu s-a păstrat decât sporadic în limbile romane; urmașii obișnuiți ai lui *paganus* în limbile neolatine pornesc de la sensul la-

tino-creștin (it. *Pagano*, fr. *Payen*, rom. *Păgân* etc.)⁵.

Vocabularul latinității dunărene cuprinde nu numai unități lexicale specifice unei arii lingvistice izolate, ci și evoluții semantice inedite, îmbogățiri de sens ale cuvintelor, inexistente în celelalte limbi neolatine, ceea ce ilustrează vitalitatea elementului latin (Constant Manea propunea un grad de încărcare semantică a lexicului latinei dunărene în valoare de 25%). Latinescul *dolus*, cu sensul de „durere”, și-a conservat înțelesul în spaniolă (dolor), ca și în derivatul acestuia „*doloroso*”, pe când în limba română *cuvântul* „*dor*” cunoaște un înalt grad de abstractizare, de spiritualizare. Pentru a desemna noțiunea de „*pod*”, limbile romane folosesc drept etimon lat. *ponce*, *-tis*, în timp ce în limba română termenul latin a dezvoltat sensul de „*punte*”. Pentru „*drum*” s-a folosit „*callis*” din care a derivat românescul „*cale*”. Din „*fos-satum*”, care avea sensul etimologic de „*șanț*”, conservat în limbile franceză și italiană (fr. *fosse*, it. *fossato*), în limba română s-a dezvoltat semnificația „*saț*”. Termenul a pătruns în perioada modernă de dezvoltare a limbii române, ca neologism roman, în structuri de tipul *fossă septică*. Latinescul „*insignare*” a dobândit în limba română înțelesul de „*însemna*”, spre deosebire de celelalte limbi romane, unde a conservat sensul de „a învăța pe cineva”. Pentru lat. *intendere* limba română a conservat semnificația etimologică „a *întinde*”, spre deosebire de celelalte limbi romane care au dezvoltat înțelesul de „a auzi, a înțelege” (fr. *entendre*, it. *intendere*, sp. *entender*). Același fenomen

poate fi ilustrat și prin alți termeni: lat. *sentire* > rom. *a simți*, pe când în celelalte limbi romanice are și sensul de „*a auzi*”, „*a mirosi*”; *tener* > rom. *tânăr*, iar în celelalte limbi s-a păstrat sensul de „*gingaș*”.

Sursa primă a modificărilor produse la nivelul formelor lexicale au constituit-o schimbările fonetice, căderea consoanelor finale, sincopearea, monoftongarea s.a.m.d. În **Appendix Probi** găsim, de exemplu: *auris non oricla, viridis non viridis*. Dintr-un derivat diminutival ca *auricula* în latina clasică, *sermo vulgaris* a redus pe *au* la *o*, făcând să dispară *u* din silaba proparoxitonă.

Formele folosite în limbile romanice au evoluat de la *oricla*: it. *orechia*, rom. *ureche* (prin palatalizarea grupului consonantic *cl.*), fr. *oreille*, sp. *oreja*, port. *orelha*.

Formele latine sincopate sunt o altă sursă din care s-au dezvoltat termenii existenți în limbile romanice. Iată câteva exemple: lat. pop. *oclus* (pt. lat. cl. *oculus*), *viridis* (pt. *viridis*), *vetlus* (pt. *vetulus*), *speculum* (pt. *speculum*).

Fie și numai ca o paranteză a capitolului nostru, este bine de știut că, prin căderea consoanelor finale, prin schimbările fonetice în general, se produc nu numai inovații lexicale, ci și alterări morfologice și mutații sintactice. Un exemplu este suficient: căderea lui *-s* și *-m* final a determinat confuzia subiectului cu obiectul direct în latina dunăreană. Singurul mod de a distinge cele două părți de propoziție rămăsese topica. Din acest motiv libertatea relativă a construcției latine este estompată, înlocuită cu o ordine relativ fixă. În latina clasică ordinea era: SB – CI – CD – Pred. În limbile

romanice topica se modifică radical, respectând ordinea: S – Pred. – CD – CI. La nivelul frazei, latina clasică folosea construcția hipotactică (cu propoziții subordonate), limbile romanice extind construcțiile paratactice.

În modificările produse la nivelul lexicului latin intervine și atitudinea vorbitorilor față de realitate. De pildă, *motivarea* diferă de la o limbă la alta: diferențele de denumire de la limba română la limba spaniolă sau franceză își găsesc justificarea în atitudinea vorbitorilor care acordă o importanță aparte unei trăsături, și nu alteia, cu toate că etimonul se regăsește în același fond lingvistic latin. Rodis-Lewis⁶ oferea următoarele exemple: pentru *fereastră* spaniolii utilizează cuvântul *ventana*, înrudit prin etimon cu lat. *ventus* (vânt), a cărui accepțiune este că fereastra nu permite intrarea vântului în interiorul casei. Pentru a desemna aceeași realitate, portughezii utilizează termenul *janela*, înrudit etimologic cu lat. *ianua*, ușă, fiindcă *ab initio* fereastra era considerată o ușă mică. Dacă însușirile aceluiași obiect sunt diferite reprezentate de la o limbă la alta, ceea ce seamănă un spaniol cu un portughez este mentalitatea, pragmatismul gândirii. În virtutea dimensiunii novatoare, nu întotdeauna limbile romanice presupun o repetiție a modelelor anterioare. Chiar dacă forma clasică latină se menține intactă, în latina vorbită se produc mutații de sens, moștenite în limbile romanice sau modificate într-o etapă ulterioară de evoluție.

Cel mai complex mijloc de reînnoire a lexicului latinei populare l-a constituit derivarea parasintetică,

cu sufixe și prefixe, precum și compunerea. Formele primitive ale numelui sunt înlocuite cu derivate care stau la baza multor forme romanice. Accentuând expresivitatea limbajului popular, prin motivarea subiectivă a conținutului semantic al termenilor, diminutivele au reprezentat o sursă deosebită de inovație, fie că erau provenite din izvoare străine, fie că se atribuiau valori diminutive ale altor sufixe. Pe lângă *auricula*, citat în majoritatea lucrărilor de lexicologie, Tagliavini oferă și exemplul unui alt derivat diminutival, *genuculum* sau *genoculum* (cuvântul de bază este lat. *genu*), din care s-au dezvoltat formele romanice: rom. *genunchi*, it. *ginocchio*, fr. *genou*, sp. *hinojo*, port. *Joelho*. Meyer-Lubke⁷ lua în considerare: diminutivul *-icca*, pentru latina dunăreană și ibero-romană și *-icius* > rom. *-eț*; *-uceus* > rom. și it. *-uț* numai pentru latina dunăreană. Deosebit de productive sunt: *-iolus*, *-eolus*: hordeolus, fetiolus, agnelliolus; *-ellus*: circellus, missellus.

Se extind augmentativele, pentru care latina clasică nu avea sufixe speciale: *-uneus*, *-onea* > dr. *oi*, *-oaie* (rom. *căsoaie*).

Inovațiile lexicale ale latinei populare au venit și prin schimbarea clasei morfologice (adjectivele au devenit substantive). Mulți termeni și-au schimbat sensul sub influența creștinismului. *Sermo vulgaris*, mai liberă de constrângerile normei, a extins spontan un număr considerabil de prefixe și de alți termeni înlăturați din aspectul scris al latinei.

Vocabularul unei limbi este pentru Humboldt „punctul de vedere” din care fiecare popor deschide lumea lucrurilor. Este sfera ce deter-

mină cunoașterea, prin care se definește specificul unei *forma mentis*. Vocabularul limbilor naturale decupează realitatea printr-un fond lexical reprezentativ, fie că această realitate definește aspecte ale vieții materiale, fie ale domeniului religios. Cea mai amplă categorie de termeni aparținând fondului latin (cu etimon grecesc) o reprezintă sfera termenilor care definesc civilizația: elemente ale vieții urbane (piese de mobilier, parfumuri, vase ornamentale și de uz comun, unelte), meserii (nu numai în accepțiunea generală de activități de larg interes, ci și „meseriile” legate de arte, medicină veterinară, arhitectură). La acestea se adaugă termenii care denumesc plantele și animalele cu finalitate comercială, activități sportive, muzică, viața mondenă etc. Iată câteva exemple: *oliua* (măslină), *raphanus* (hrean), *comomilla* (mușetel); *camelu* (cămilă), *limax* (melc); *amp-hora* (amforă), *cophinus* (coș împletit); *danista* (cămătar), *crepida* (sandală), *stola* (rochie de gală), *corallium* (mărgean), *mitra* (mitră); *aurichalcum* (alamă), *calx* (piatră de var), *alabaster* (alabastru), *smaragdus* (smaragd), *apsida* (absidă); *emplastrum* (plasture), *glaucuma* (albeață), *asthma* (astm), *hemicrania* (migrenă); *athleta* (atlet), *chorus* (cor), *murra* (mir, numele unui parfum), *mimus* (mim), *psaltria* (flautistă), *caliendrum* (perucă), *cymbalum* (instrument muzical).

Insertia masivă a terminologiei creștine (cu etimon grecesc și etrusc) este o altă constantă a fondului latin ce definește lexicul panromanice.

Vocabularul religios a pătruns în cultura Imperiului Roman prin mi-

sionarii veniți din lumea grecească să propovăduiască noua credință. Textele evanghelice erau scrise în limba greacă, iar comunitățile de ascultători erau vorbitori de limbă latină, oameni simpli, necunoscători ai culturii grecești. Transpunând originalele în latină, propovăduitorii creștini nu reușeau să găsească echivalentul latin potrivit și astfel erau nevoiți să mențină termenul grecesc. Folosind indicele ediției P. de Labriolle (Paris, 1907) oferim spre exemplificare o serie de termeni existenți în unul din cele mai vechi texte creștine, aparținând lui Tertulian, care au supraviețuit – prin filieră latină – în limbile romanice: *anathema, angelus, antichristus, apocalypsis, apostata, apostolicus, apostolus, authenticus, blasphematio, blasphemia, catechumenus, cathedra, catholicus, charisma, charsis, christianismus, christianus, daemon, diabolus, diaconus, episcopus* (cu dativul latin *episcopatus*), *ethnicus, euangelium, euangelizare* (cu derivatul *euangelizator*), *eucharistia, exorcismus, haeresis, haereticus, idolatria, idolum, laicus, magia, martyr, martyrium, mysterium, paracletus, paradisus, patriarchus, presbyter, propheta, prophetia, pseudoapostolus, pseudopropheta, schisma, stemma, synagoga*.

Elenismele latinești din provinciile dunărene au străbătut secolele până astăzi, în straturi succesive. Vocabularul creștin, grecesc (ebraic, prin etimon), dar cu formă latină s-a răspândit în limba română până la sfârșitul veacului al VI-lea. *Angelus* a intrat în uz după veacul al III-lea; limba română l-a moștenit din latină, situație comparabilă cu aceea a verbului *baptizare*. Multe

cuvinte formează dublete etimologice. *Eclesia* și *ecclesia* redă aceeași formă lexicală sub aspectul etimonului grecesc, intrat în latină alături de *basilica*, mai întâi pe cale orală, apoi prin filieră cărturărească, fapt reflectat în cele două aspecte diferite. *Basilica* și *ecclesia* au circulat o vreme cu aceeași valoare semantică pe întreg teritoriul Imperiului Roman, dar, treptat, termenul *basilica* a fost marginalizat. Aceasta în pofida faptului că avea o vechime foarte mare, datând din perioada când templele evreiești imitau forma arhitectonică a bazilicilor laice romane, anterioară lui *Constantin cel Mare*⁸. Termenul *basilica* a supraviețuit în dialectele retoromane, în dalmată și în română, fapt pe care P. Aebischer îl pune în 1963 pe seama izolării timpurii a acestor regiuni față de influența directă a comunității ecleziastice de la *Roma*. Forma *ecclesia* s-a extins în toate celelalte limbi romanice: fr. *eglise*, it. *chiesa* etc. Așa cum s-a putut observa și în acest exemplu, terminologia religioasă românească diferă de vocabularul creștin al limbilor romanice occidentale. Iată ce scria P. Panaitescu: „...românii spun *sărbătoare*, pe când limbile romanice apusene derivă pentru această noțiune cuvinte din *faste*. Numele Crăciunului la apuseni derivă din *dies natalis*, ziua nașterii. De asemenea românii zic rugăciune (romanicii apuseni *priere, preghiera*), noi zicem credință, apusenii – *foi*. În limba noastră lipsesc unele cuvinte în terminologia creștină, comune tuturor romanicilor din apus, în primul rând *religie* (în românește *lege*, poate o etimologie populară datorită apropierei între *lege* și *religie*)”⁹.

Istoricul și slavistul bucureștean motiva deosebirea dintre lexicul creștin al romanității orientale și al celei apusene prin faptul că „biserica apuseană catolică s-a organizat definitiv într-o epocă în care se rupseseră legăturile cu romanitatea orientală de la Dunăre”.

Alături de gr. *livresc blasphemare* a circulat în popor și forma *blestemare* din care s-a dezvoltat în limba română *blestem* (a blestema). Formele cu *-t* au supraviețuit în toate limbile romanice. Unii termeni grecești s-au extins nu numai în limbile neolatine, dar și în paleoslavă și în limbile slave moderne. Deși în greaca veche *draco* avea sensul de *șarpe, balaur*, cuvântul a circulat pe întreg teritoriul Imperiului Roman cu sensul creștin de *drac*, pe care l-au menținut și limbile romanice: *drac*, în limbile română, aromână și meglenoromână, *dragone* în italiană, *drago* în provensală, *trago* în catalană, *dragon* în spaniolă. Prin intermediul limbii grecești a pătruns mai apoi în paleoslavă și de aici în limbile slave moderne, așa cum au arătat Miklosich, Sextil Pușcariu, Candrea-Densusianu și Meyer-Lübke. *Pascha* a provenit din ebraică prin intermediul limbii grecești și a supraviețuit în limbile romanice: rom. *pască*, it., catal., sp. *pasqua*, franc. *paque*, provens. *pasca*, port. *pascoa*. Pluralul *paști* a evoluat în limba română din pl. lat. *paschae*, observa H. Mihăescu¹⁰.

După criteriul puterii de derivare împrumuturile creștine au dezvoltat și forme afixate. Pentru verbe s-a extins în latină sufixul *-isso* (târziu *-izo*), iar pentru feminine s-a dezvoltat morfemul *-issa*. Sufixul verbal *-isso* aparține inițial

denominativelor, urmând ca de la substantivele grecești să se extindă la temele verbale, motiv pentru care apar în limba latină – și de aici în limbile romanice – cuvinte în care verbul era împrumutat alături de substantivul de la care derivă: *propheta* – *prophetizo*, *canon* – *canonizo*, *dogma* – *dogmatizo*.

Tagliavini lua în discuție câțiva termeni care au avut o evoluție semantică specială. Grecesul *parabole* se găsea la Seneca și avea sensul de *similitudine*. Datorită utilizării lui de către autorii creștini, cuvântul iese din sfera uzanțelor laice, retorice, primind accepțiunea de *parabolă biblică*. În *Vulgata*, prima traducere a **Bibliei**, *parabola* avea sensul de *cuvânt*. Prin operele scriitorilor creștini se creează un număr considerabil de calcuri lingvistice după modelul grecesc: *trinitas*, *impassibilis*, *impassibilitas*, *incarnatio*.

Terminologia gramaticală a limbilor romanice, constituită pe calcuri latine după modelele grecești, a supraviețuit prin eforturile lui Varro. Iată câteva exemple: *accentus*, *consonans*, *uocalis*, *conjugatio*, *adiectium* etc.

Și în vocabularul limbii române fondul de bază, invarianta în variații, definește toate domeniile de activitate umană: viață materială, viață de familie, sferă afectivă și spirituală, instrumente gramaticale. Iată câteva exemple frecvent citate în lucrările de specialitate. Observăm, fie și numai la o privire superficială, că lexicul panromanice nu este numai cifra dimensiunii materiale a vieții romane, ci și purtătorul unui patrimoniu spiritual și religios, ce reprezintă fondul subiacent al civilizației și culturii moderne ale Europei.

Extinzând cercetarea asupra fondului morfologic panroman, Fischer observă că numeroși termeni latini sunt atestați în ansamblul tuturor limbilor romanice: „este vorba de termeni pentru care suntem în drept să presupunem că erau folosiți în mod curent în Antichitate de majoritatea, dacă nu de totalitatea, vorbitorilor limbii latine”¹².

Cercetătorul remarcă faptul că un număr de cuvinte panromane se referă la câteva terminologii speciale, cu următoarea deosebire: dacă în latina dunăreană, unde s-a produs o tendință de simplificare și sărăcire a vocabularului, terminologia referitoare la agricultură și creșterea vitelor, numele de animale sălbatice dispun de un fond lexical bogat, în celelalte limbi romane cuvintele cu etimon latin (din domeniul agriculturii și al creșterii animalelor) sunt absente. Comune latinei dunărene și fondului panroman occidental sunt câteva serii de alte terminologii (chiar dacă diferențierile semantice de la o limbă la alta, de la un termen la altul rămân o regulă generală): nume de arbori și de pomi fructiferi (arbor, carpinus, fructus, glans, lignum, persica, pinus, pirus etc.), nume de animale domestice (asinus, capra, cauda, cera, coma, cornu, crista, mel, porcus, sebum etc.), terminologia meseriilor, a comerțului, instrumente (anellus, cerno, comparo, corona, fascia, fumus, fustis, fusus, mensa, mola, palus, rota, texo, uendo etc.), termeni din domeniul religiei, termeni referitori la relațiile politico-sociale, termeni militari etc.

Studiul fondului latin ne-a permis să urmărim evoluția diferită a unor termeni de la o „stare de lim-

bă” la alta, de la o arie lingvistică la alta. Aceste cuvinte circulă însă alături de termeni uzuali, cu o largă răspândire, care au supraviețuit prin bogăția semantică, prin puterea de derivare în limbile neolatine.

Iată o statistică stabilită în funcție de trei criterii de selecție a cuvintelor (bogăția semantică, puterea de derivare și uzajul) în volumul **Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice**¹³, coordonat de Marius Sala, referitoare la structura etimologică a lexicului panroman, din care vom selecta doar acele elemente capabile să definească specificul fondului latin. Pentru a evita însă orice confuzie, vom aminti doar în treacăt faptul că vocabularul reprezentativ al fiecărei limbi romanice însumează pe lângă fondul latin – sub aspectul structurii etimologice – elemente preromane de *substrat* (ligur și retic în Italia, celtic în Peninsula Iberică, iliric și trac în dalmată și română), de *adstrat* (adică „limbile vecine teritoriale, peste care latina nu s-a suprapus”¹⁴) și de *superstrat* („limbile popoarelor care au locuit, deseori ca domnitori și stăpânitori, în teritoriile lingvistice romanizate”). Limba greacă a reprezentat *adstratul* specific latinei prin împrumutul lexical masiv, elementele germanice din italiană, franceză, spaniolă și portugheză, influența slavă, turcă asupra limbii române, împrumutul arab datorat cuceririlor și ocupațiilor vremelnice formează – în opinia lui Tagliavini – *superstratul* ce influențează toate limbile romanice.

În limba română, după criteriul originii, cele mai numeroase sunt cuvintele moștenite din latină: din cele 2581 de unități ale vocabula-

rului reprezentativ al limbii române, selectate spre analiză, în volumul citat, 782 au etimon latin (moștenite pe cale directă), iar 38 au provenit pe cale savantă și sunt tot de origine latină. Nu lipsesc nici împrumuturile provenite din limbile romanice (franceză, italiană), chiar dacă se situează, ierarhic, după cuvintele cu etimologie slavă.

Cu toate că limba sardă este un idiom lipsit de norme supradialectale, din cele 1682 de cuvinte, ce alcătuiesc vocabularul reprezentativ, 832 sunt elemente latinești moștenite, iar 13 au pătruns pe cale savantă. Profilul acestei limbi se definește prin numărul covârșitor de termeni împrumutați din limbile romanice, cu care sarda a venit de timpuriu în contact (italiana, spaniola, catalana). Faptul reflectă – în viziunea loanei Nichita – dependența „limbii sarde din punct de vedere lexical de limbile romanice majore” (pag. 80-112, **Vocabularul reprezentativ al limbii sarde**).

Vocabularul reprezentativ al limbii italiene este alcătuit din elemente latinești moștenite, după etimon. Din totalul de 2599 de cuvinte, 1145 sunt de origine latină, secundate de elementele latine savante, cu un total de 720. Împrumuturile din limba franceză ocupă un loc important în dinamica fondului principal lexical al limbii italiene. Liliana Macarie și Maria Theban vorbesc despre caracterul profund romanic al acestei limbi (pag. 124-171).

Retoromana alcătuită dintr-un grup de dialecte nenormate (romanșă, ladina și friulana) pune o problemă aparte în contextul familiei de limbi neolatine, atât prin absența dicționarelor etimologice la

unele dialecte (friulana), cât și prin atestarea incompletă a cuvintelor în studiile de limbă. În această situație, cercetătorii n-au putut stabili un nucleu lexical reprezentativ pentru retoromană, ci s-au mulțumit – așa cum nota Maria Iliescu – să cercezeze „pe baza surselor lexicografice existente, dacă lexemele de origine latină care au intrat în vocabularele reprezentative ale celorlalte limbi romanice sunt prezente în grupurile de dialecte” luate în discuție.

Din totalul de 2610 de cuvinte ce au fost selectate din vocabularul limbii franceze, 943 sunt de origine latină (moștenite pe cale directă), iar 693 sunt termeni latinești proveniți din împrumuturi livrești. Nu lipsesc nici împrumuturile din celelalte limbi romanice, mai cu seamă din italiană (50 de cuvinte, reprezentând 1,91%).

Din vocabularul reprezentativ al limbii occitane (nici unul din dialectele ce formează occitana nu s-a impus până în prezent ca formă standard supradialectală unică), loana Vintilă-Rădulescu a ales nucleul lexical al dialectului languedocien, deoarece, în comparație cu cel provensal, pe lângă superioritatea de care se bucură, acest dialect dispune de un dicționar modern, comparabil ca nivel și proporții cu cele existente în alte limbi romanice. Din totalul de 2271 de cuvinte selectate, cele mai numeroase din punct de vedere etimologic sunt împrumuturile directe latine, în număr de 1007, adică aproape jumătate. Nici elementul latin savant nu este absent, chiar dacă numai în proporție de 2,02% (46 de cuvinte).

Limbă literară cu normă standard, catalana însumează cele mai

numeroase cuvinte care aparțin fondului latin moștenit. Din totalul de 2381 de cuvinte, 1210 au etimon latinesc, iar 436 sunt împrumuturi romanice intrate pe cale savantă, după cercetările realizate de Liliiana Macarie. Într-o măsură mai mare decât în celelalte limbi, circulară în catalană împrumuturile de tip romanic, din franceză (1,51%), spaniolă (1,18%) și chiar din italiană (0,55%).

Structura etimologică a vocabularului reprezentativ al limbii spaniole are o dimensiune inedită, în sensul că primele două locuri, în ceea ce privește originea cuvintelor, sunt deținute de latinismele moștenite (50%) și de cele intrate pe cale savantă (26,57%). Dintre împrumuturile romanice, în procente mult mai reduse au pătruns în spaniolă neologismele franceze (2,45%), italiene (0,80%), portugheze (0,15%). Observăm din statistica prezentată că împrumutul de dată recentă este slab reprezentat în comparație cu profunzimea latinizării a lexicului spaniol, cel mai conservator poate din familia limbilor neolatine.

În limba portugheză, din totalul celor 2312 de cuvinte ce constituie vocabularul reprezentativ, 1047 sunt elemente latinești moștenite (45,28%), iar 581 (25,12%) au pătruns pe cale savantă. Celelalte clase etimologice au valoare mult mai mică în raport cu fondul latin: 69 de cuvinte (2,98%) sunt franceze, 24 de unități au provenit din italiană (1,03%), iar din spaniolă ponderea împrumuturilor reprezintă un procent important.

Oricât de mult am rămâne îndatorăți civilizației lumii moderne, prin forța lucrurilor, istoria unei limbi

este istoria unei civilizații, iar cifra unei civilizații poate fi descoperit (pe lângă urmele materiale) în acel limbaj care se raportează mereu la izvoare și la sine.

NOTE

¹ E. Coșeriu, *Introducere în lingvistică*, trad. de Elena Ardeleanu și Eugenia Borcilă, Editura Echinocțiu, Cluj, 1995.

² M. Bartoli, *Introduzione alla neolingvistica*, Genova, 1925.

³ Iorgu Iordan, *Româna și spaniola, arii lingvistice ale latinității*, în SCL, XV, 1964, p. 12.

⁴ Carlo Tagliavini, *Originile limbilor neolatine*, p. 170-182, vezi *Lexicul latinei vulgare*.

⁵ Tagliavini, *op. cit.*, p. 171.

⁶ Apud Sorin Stati, *Interferențe lingvistice*, Editura Științifică, București, 1971.

⁷ Meyer-Lübke, *Grammatica*, II cap., p. 499.

⁸ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Sibiu, 1972, p. 22.

⁹ P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, pag. 103-104.

¹⁰ H. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române până în sec. al XV-lea*, Editura Academiei R.S.R., București, 1966, p. 58.

¹² I. Fischer, *Morfologia istorică latină*, Editura Universul, București, 1985, p. 111.

¹³ *Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice*, coord. Marius Sala, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988.

¹⁴ C. Tagliavini, *op. cit.*, p. 211.